

QARAQALPAQ TILINDE NUMERATIVLERDİN İZERTLENIWI

Xudaybergenova Dilfuza Aytbay qızı

erkin izleniwshi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17264353>

Qaraqalpaq tilinde sanlıq penen atlıq sózlerdiń ortasında muǵdar mánisin berip keletuǵın sózler kópshilikti quraydı. Bunday sózler numerativler dep atalıp, qaraqalpaq tiliniń sózlik quramı, grammatikalıq qurılısın úyreniwde hám ilimiy jaqtan tiykarlap beriwde áhmiyetli qurallardan esaplanadı. Numerativ sózlerdi toplaw hám olardıń ózgesheliklerin úyreniw, onı arnawlı túrde izertlew házirgi kúnde qaraqalpaq til biliminiń áhmiyetli wazıypalarınan biri. Biz qaraqalpaq tilindegi numerativlerdi úyreniwdi túrkiy tillerdegi ilimiy izertlewlerdi úyreniw menen baslaymız. Sebebi, salıstırmalı úyreniw hárqanday ilimde jaqsı nátiyje beredi.

Til biliminde belgili ilimpazlardan M.A.Kazembek, V.M.Nasilov, A.K.Dmitriev, N.A.Baskakov, X.Bayliev, A.Xasenovlar numerativlerdiń bir qanshasın óz miynetlerinde atap ótken. Numerativ sózlerdiń túrkiy tillerde qollanıw ózgesheliklerin úyreniwde A.N.Kononovtıń ilimiy jumısları ayrıqsha dıqqatqa ılayıqlı. Sonıń menen bir qatarda V.V.Reshetov, A.K.Borovkovlar da ózbek tilinde qollanılatuǵın numerativlerdiń qollanıw ózgesheligi hám ańlatatuǵın mánilerine toqtap ótken. H.Kamilova da ózbek tilinde jumsalatuǵın numerativlerdiń bir qanshasına toqtap, olardan *gramm, centner, metr* sıyaqlılar házirgi waqıtta da keń qollanılatuǵınlıǵın kórsetedi. S.Nizomiddinova, A.Ishaevler de numerativlerdiń ayırım túrleri hám olardıń ózine tán ózgesheliklerine toqtap ótedi. Ózbek til biliminde numerativler boyınsha arnawlı izertlew júrgizgen ilimpaz P.Hamdammov boldı. Ol óziniń “Házirgi ózbek tilinde numerativler” degen miynetinde ólshemlik túsinikti bildiretuǵın atamalardı numerativ dep atap, jazba esteliklerdegi, dialektlik mánidegi, házirgi ózbek tilindegi degen toparlarǵa bólip olardıń semantikalıq ózgesheliklerin, morfologiyalıq usıl menen dórendi numerativlerdiń jasalıw jolların kórsetedi. J.Sh.Axmedova ólshemlik mánidegi sózlerdi leksika-semantikalıq jaqtan birneshe mánilik toparlarǵa bólip, olardıń túrleniw ózgesheliklerine, grammatikalıq qurılısına, sintaksislik modeline názer awdarǵan. Onıń miynetlerinde mınaday pikirlerdi ushıratıwǵa boladı: “Esaplıq sózler (schetnie slova) zattıń ózin yamasa onıń sanın bildirmeydi, onıń sanalıwı menen baylanıslı túsiniklerdi bildiredi” - dep, esaplıq sózlerdi úsh toparǵa bólip kórsetedi: 1) zat yamasa nárse birlikleriniń ataması esabı: *bas, tal, túp*, t.b.; 2) adamlardıń toparınıń esabı: *taypa, top, qáwim*, t.b.; 3) mallardıń toparınıń esabı: *úyir, tabın, qora*.

İlimde qanday alğa ilgerilew, rawajlanıw bolsa da ol tikkeley ólshemler menen baylanıslı. Tilimizde bunday birlikler úlken áhmiyetke iye. Qaraqalpaq tili grammatikasında numerativ sózlerdiń ornı hám atqaratuǵın xızmeti ayırıqsha. Tyurkolog tilshi ilimpazlar bunday muǵdardı bildirip keletuǵın sózlerdi hár túrli ataydı: “esap sózler”, “túsindiriwshi sózler”, “san menen zattıń ortasında qollanıwshı sózler”, “numerativler”. Numerativ sóziniń mánisi haqqında túrli ádebiyatlarda bir-birine jaqın pikirler ayılǵan. Sonday-aq, numerativ sózi numer sózinen kelip shıqqan hám bul boyınsha bir qansha pikirler bar. A.N.Chudinovaniń “Shet el sózleri rus tilinde” atlı miynetinde tómendegishe túsindirmeler berilgen: *numer-nomer*, *numer* sıyaqlı latin tilindegi sózlerden kelip shıǵıp, zattıń tártibin bildiriwshi san, bólek kitap, miymanxanadaǵı xana, degen mánilerdi ańlatadı dep kórsetken. Rus tiliniń etimologiyalıq sózliginde bolsa, “numer” sóziniń “nomer” sózi menen baylanıslı ekenligi ayıladı. Demek, numerativ sózi latinsha “numerus” yaǵnıy nomer sózinen kelip shıqqan. Numerativ sózi xalıqaralıq termin bolıp, qaraqalpaq tili grammatikasın úyreniwde de áne usı atamanı qollanǵanımız durıs boladı.

Áyyemgi jámiyetlik dúzimde adamlar tirishiliginiń tiykarǵı deregi ańshılıq, diyqansılıq hám sharwashılıq bolǵanı ushın olardıń esabın, muǵdarın, shegarasın, shamasın belgili ólshem birlikleri menen belgilew kerek bolǵan. Usınday zárúrlıklar tiykarında áyemgi ólshew sistemaları júzege kelgen. Ólshew tariyxı haqqında izertlewshilerdiń maǵlıwmatlarına qaraǵanda miynet procesiniń rawajlanıwı nátiyjesinde qorshaǵan ortalıqtaǵı zat hám nárselerdi ólshew úlken áhmiyetke iye edi. Buǵan tiykar etip adamnıń dene aǵzaları alınǵan, yaǵnıy eń dáslepki ólshew quralları xızmetin adamnıń dene aǵzaları atqarǵan. Dene aǵzalarınıń xızmeti sonshellı keń, olar uzınlıq, biyiklik, qalınlıqtı ólshewde de qollanılgan, geyde kólem hám awırlıq ólshemlerin anıqlawda da qollanılatuǵın bolǵan. Buǵan izertlewshi L.A.Molchanovaniń tómendegi pikirini keltiriw múmkin: “Slavyan hám slavyan bolmaǵan xalıqlarda eki ólshem keń belgili. Barmaq penen baylanıslı: birewi qol barmaǵınıń keńligi menen belgilenedi”. Yaǵnıy, adamzat biliwdiń klassifikaciyalanıwı dawamında qorshaǵan ortalıqtaǵı zatlardıń kólemin anıqlawda óziniń qolı, barmaǵı, shıǵanaǵı, ayaǵı, tabanı, boyınan paydalanǵan. Bul dúnyadaǵı kóplegen xalıqlardıń áyyemgi ólshemlerine tán qubılıs bolǵan.

Shıǵıs xalıqlarında ázelden qollanılıp kiyatırǵan ólshem birlikleri haqqında ilimpaz Q.Axmetjan “Burıńǵı zamanda shıǵıs xalıqlarında, dástúriy xalıqlıq metrologiyada uzınlıq ólshemleri retinde adamnıń dene dúzilisiniń ózgesheligine sáykeslesken, ómirlik tájiriyybeniń nátiyjesinde payda bolǵan, qollanıwǵa ıńǵaylı

turaqlı ólshemler toparı bolǵan”- degen pikirdi bildiredi. Alımniń “Қазақ дәстүрлі қару-жарағы: даму тарихы, құрылымы, этномәдени қызметі” атlı тарихи-етнологиялық изертлеwinдегі қару-жарақ óndirisinde қollanılатуǵın дәстүрлі узınlıq hám awırılıq ólshem birliklerine арналǵан bóliminde, қару-жарақ jasawda қollanılатуǵın узınlıq, awırılıq ólshemleri haqqında aytıladı.

Demek, numerativ sózler burınnan bar bolıp, házirgi kúnge shekem óz mánisin joǵaltpaǵan, tek ǵana қollanıwında ayırım ózgerislerge ushıraǵan yamasa gónergen túrlerine iye bolǵan, sanlıq penen atlıq ortasında kelip, sanalatuǵın zattıń muǵdarın bildirip keliwshi sózler bolıp tabıladı. Olardı arnawlı túrde úyreniw qaraqalpaq til iliminiń rawajlanıwına úlken úles qosarı anıq. Bunıń ushın qaraqalpaq xalqınıń mádeniy turmısında ayrıqsha orın iyeleytuǵın kórkem sóz sheberleriniń shıǵarmaların lingvistikalıq baǵdarda izertlew úlken ámeliy áhmiyetke iye. Sebebi, ádebiy til – ulıwma xalıqlıq tildiń kórkem sóz sheberleri tárepinen qayta islengen, dóretiwshilik baǵdarında bayıtılǵan túri bolıp esaplanadı. Olardıń shıǵarmalarında til birliklerini áyyemnen kiyatırǵan úlgileri de, házirgi ádebiy tildegi úlgileride tabıladı.

Jazıwshı T.Qayıpbergenov shıǵarmaları leksikasınıń oǵada baylıǵı, bayanlawdaǵı semantikalıq, stillik ózgeshelikleri menen ajralıp turadı. Sonlıqtan qaraqalpaq tilindegi numerativ sózlerdi onıń shıǵarmaları mısasında hártarepleme úyrenip shıǵıw kerek dep esaplaymız. Numerativler sanaq san menen sanalatuǵın zat arasında kelip, olardıń túrli jaǵdaylarına baylanıslı ólshewdi bildirip keledi: *Usı maqset penen ol Dáwletovtıń qaptalına kelip, ózine bir stakan mineral suw quyıp aldı da: - Dáwletov,- dedi stakandı awzına jaqınlatpastan burın.* (T.Qayıpbergenov “Kózdiń qarashıǵı” 11-bet)

- *Awa, biziń awıl “Jańalıq” sovxozınan on bes kilometrdey-aq, qashıqlıqta turadı.* (T.Qayıpbergenov “Kózdiń qarashıǵı” 28-bet)

Joqarıdaǵı biz, *bir stakan mineral suw* degen mısaldı aldıq bul jerde stakan sózi bir sanlıǵı menen birge kelip mineral suwdıń muǵdarın bildirip kelgen. Al, keyingi mısalda *kilometr* sózi uzınlıq ólshem birligin bildirip tur. Numerativ sózler hám olardıń ańlatatuǵın mánileri haqqında qaraqalpaq tilshi ilimpazları qısqasha bolsa da pikir júritken. Degen menen, bul temanıń túrkiy tillerde úyreniliwi hám ashıp beriliwi hár túrli. Olar numerativlerdiń mánilik túrlerine itibar berip, onı qollaw haqqında pikirdi alǵa súrgen bolsa, ayırımları numerativlerdi sanap kórsetiw menen sheklengen.

2003-jılı K.Q.Kúrkebaev “Қазақ тіліндегі өлшемдік ұғымдардың этнолингвистикалық сипаты” temasındaǵı kandidatlıq dissertaciyasını qorǵadı. Waqıt penen keńisliktegi ólshem túri, olardıń izertlew tariyxı, ólshem birliklerine

baylanıslı etnografizmler menen etnofrazeologizmler, uzınlıq, aralıq, awırlıq hám kólem ólshem birlikleriniń etnolingvistikalıq tárepten tereń úyrenilgenligi menen bul miynetti qunlı desek qátelespeymiz. Qaraqalpaq tilinde de numerativ sozlerdi keń túrde úyreniw búgingi kúnde til iliminiń áhmiyetli máselelerinen biri bolıp esaplanadı.

Paydalanılğan ádebiyatlar:

- 1.Күркебаев К.Қ.Қазақ тіліндегі өлшемдік атаулардың этнолингвистикалық сипаты (ұзындық, арақашықтық, салмақ-көлем өлшемдері негізінде) // Канд. дисс. Алматы, 2003ж.
- 2.Ахметжан Қ. Қазақтардың қару – жарақ жасауда қолданған дәстүрлі ұзындық және салмақ өлшем бірліктері. «Ұлт тағылымы», №3 – 2003, 103-108-бет.
- 3.Хамдамов П. Ҳозирги ўзбек тилида нумеративлар. – Тошкент: «Фан», 1983, 96 б.
- 4.Ахмедова Ж.К. Казахские народные наименования понятий об измерениях. Автореф. дисс.канд.наук. –Алматы, 1975. –С. 148